ISSN – 2277-7911
Impact Factor – 5.958
YOUNG RESEARCHER
A Multidisciplinary Peer-Reviewed Refereed Research Journal
January - 2025
Vol. 14
Special Issue
No. 1

आदिवासी लोकांच्या स्थलांतराच्या परिणामाचा अभ्यास करणे

सोनल बाळासाहेब पवार[१], डॉ. संगीता साळवे[२]

[१]संशोधक विद्यार्थिनी, प्रो.रामकृष्ण मोरे महाविद्यालय,आकुर्डी, पुणे.

[२]विभाग प्रमुख व संशोधक मार्गदर्शक, डॉ.अरविंद तेलंग महाविद्यालय, निगडी, पुणे.

Corresponding Author: सोनल बाळासाहेब पवार

DOI - 10.5281/zenodo.14875194

गोषवारा :

प्रस्तुत शोधनिबंध हा आदिवासीच्या स्थलांतरामुळे आदिवासींना व त्यांच्या कुटुंबाना भेडसावणाऱ्या समस्यांचा काय परिणाम झाला आहे याचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. हा अभ्यास महाराष्ट्रातील आदिवासी समुदायांनी अनुभवलेल्या सामाजिक-आर्थिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय परिणामांवर लक्ष केंद्रित करून भारतातील आदिवासी लोकसंख्येवर स्थलांतराचा प्रभाव तपासतो. आदिवासी लोकांमधील स्थलांतर, अनेकदा आर्थिक संकट, पर्यावरणाचा ऱ्हास आणि विकास प्रकल्पांमुळे होणारे विस्थापन, ही एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक-आर्थिक घटना बनली आहे. हा शोधनिबंध स्थलांतराची कारणे शोधतो, जसे की कृषी संकट, जमीन दुरावणे, जंगलतोड आणि मूलभूत सेवांपर्यंत मर्यादित प्रवेश, तसेच त्यानंतरचे आदिवासी समुदायांवर होणारे परिणाम. हे संशोधन स्थलांतरित जमातींना भेडसावणाऱ्या आर्थिक अडचणींवर प्रकाश टाकते, विशेषत: पारंपारिक उपजीविकेतून शहरी आणि औद्योगिक केंद्रांमधील कमी पगाराच्या, शोषणात्मक मजुरांकडे बदल हे स्थलांतरामुळे झालेल्या सामाजिक विघटनाचा शोध घेते, ज्यामध्ये कौटुंबिक संरचनांचे विघटन, पारंपारिक समर्थन प्रणालींमध्ये व्यत्यय आणि आदिवासी सांस्कृतिक पद्धतींचा ऱ्हास यांचा समावेश आहे. स्थलांतरित आदिवासी महिला आणि मुलांनी अनुभवलेल्या अनन्य असुरक्षा लक्षात घेऊन, शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि लैंगिक भूमिकांवरील स्थलांतराच्या परिणामांचा अभ्यास देखील करतो. महाराष्ट्रातील ठाणे, पालघर, नाशिक, गडचिरोली आणि नंदुरबार यांसारख्या विविध जिल्ह्यांतील केस स्टडीजद्वारे, शोधनिबंधामध्ये स्थलांतराचा आदिवासी अस्मिता आणि सामुदायिक एकतेवर कसा परिणाम होतो याचे तपशीलवार विश्लेषण करण्यात आले आहे. स्थलांतर हे सक्षमीकरणाचा मार्ग आहे की दारिद्र्य आणि उपेक्षिततेचे चक्र वाढवते का याचे मूल्यांकन करणे या अभ्यासाचे उद्दिष्ट आहे. हा शोधनिबंध स्थलांतरामुळे निर्माण झालेल्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी धोरणात्मक शिफारशी देतो, सर्वसमावेशक विकास धोरणांवर लक्ष केंद्रित करतो ज्यामुळे आदिवासी समुदायांना त्यांची सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधारून त्यांचा सांस्कृतिक वारसा जपण्यास मदत होईल. या अभ्यासाचे उद्दिष्ट आदिवासी लोकांवर स्थलांतराचे परिणाम तपासणे हा आहे, विशेषत: महाराष्ट्राच्या संदर्भात, जेथे ठाणे, पालघर, नाशिक, नंदुरबार, गडचिरोली आणि अमरावती या जिल्ह्यांमध्ये आदिवासी लोकसंख्या एकवटलेली आहे. या भागातील स्थलांतर प्रामुख्याने आर्थिक अडचणी, पर्यावरणीय बदल आणि धरणे, खाणकाम आणि शहरीकरण यासारख्या विकास प्रकल्पांमुळे होणारे विस्थापन यामुळे होते. या अभ्यासात स्थलांतराची मूळ कारणे तपासली गेली आहेत, ज्यात ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधींची मर्यादित उपलब्धता यासोबतच कृषी संकट, जमिनीपासून दूर राहणे आणि पारंपारिक वनसंपदेपर्यंत कमी होत जाणारा प्रवेश यांचा समावेश आहे. परिणामी, अनेक आदिवासी लोक, विशेषत: वारली, भिल्ल,

गोंड आणि कातकरी समुदाय, चांगल्या नोकरीच्या संधींच्या शोधात, अनेकदा बांधकाम, घरगुती कामगार किंवा औद्योगिक क्षेत्रात शहरी केंद्रांमध्ये स्थलांतर करतात. तथापि, स्थलांतरामुळे अल्पकालीन आर्थिक दिलासा मिळतो, त्यामुळे अनेकदा दीर्घकालीन अस्थिरता निर्माण होते, आदिवासी स्थलांतरितांना शोषणात्मक कामकाजाच्या परिस्थिती आणि सामाजिक-आर्थिक उपेक्षिततेला सामोरे जावे लागते. संशोधनापुढे पारंपारिक कौटुंबिक संरचनेचे व्यत्यय, सामुदायिक एकसंधता नष्ट होणे आणि सांस्कृतिक प्रथा नष्ट होणे यासह स्थलांतराचे गंभीर सामाजिक परिणाम शोधते. स्थलांतरित आदिवासी मुलांना बऱ्याचदा खंडित शिक्षणाचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे आंतरपिढी दारिद्र्य कायम राहते,स्थलांतरित कुटुंबातील महिलांना या बदलांचा फटका सहन करावा लागतो, त्यांना उदरनिर्वाह करणाऱ्या आणि काळजीवाहू अशा दुहेरी जबाबदाऱ्या असतात. हा शोधनिबंध आदिवासी अस्मिता, सांस्कृतिक जतन आणि सामुदायिक प्रेरकतेव कसा प्रभाव टाकतो याचे सखोल विश्लेषण सादर करतो. स्थलांतर हे सक्षमीकरणाचे साधन आहे .

प्रस्तावना :

आदिवासी लोकांची जीवनशैली मुख्यतः जंगल, पर्वत, आणि दुर्गम भागात असलेल्या परंपरागत समुदायांवर आधारित असते. आदिवासी समुदायांमध्ये स्थलांतराचे प्रमाण विविध कारणांमुळे वेगळं असू शकतं, परंतु काही विशेष आदिवासी जमाती अधिक प्रमाणात स्थलांतर करतात, तर इतर काही परंपरागत जीवनशैलीसाठी त्यांची मूळ भूमीच टिकवून ठेवतात. भारतात प्रामुख्याने भिल्ल, पावरा, तडवी, वळवी, वसावे, पाडवी, राऊत पराडके, कोकणा-कोकणी , गावित, मावची, धनका इ. प्रमुख आदिवासी जमाती आढळून येतात. आदिवासी लोकांमध्ये रोजगाराची समस्या ,कुपोषणाची समस्या ,बालमृत्यू ,मातामृत्यू , शिक्षण ,आरोग्य ,जलजन्य आजार इत्यादी .समस्याचा सामना करावा लागतो. आदिवासी भागात दळणवळण सुविधांचा अभाव ,संदेशवहन यंत्रणेचा तुटवडा, या कारणामुळे लोकांना रोजगारासाठी भटकंती करत फिरावे लागते .त्यामुळे त्यांना आरोग्य विभागात मूलभूत सुविधांचा पुरवठा होत नाही .तसेच काही ठिकाणी बहुतांश भाग हा डोंगराळ आणि जंगले असल्यामुळे येथील लोकांना बारमाही उत्पन्न हे मिळत नसल्यामुळे त्यांना काही काळासाठी आपल्या कुटुंबा सोबत रोजगारासाठी स्थलांतर करावे लागते . स्थलांतरामध्ये आदिवासी समुदायाचे प्रमाण हे खूपच आहे .कारण जवळपास सर्वच आदिवासी समाज हा आपल्या उदरनिर्वाहासाठी भटकंती करतात. स्थलांतरामुळे आदिवासी पर्यंत काही सुविधा ह्या पोहचू शकत नाहीत .म्हणून आदिवासी लोकांमध्ये काही गोष्टींबाबत उदासीनता दिसून येते. आदिवासी गट नैसर्गिक संसाधने, पारंपारिक ज्ञान प्रणाली आणि सामूहिक सामाजिक संरचनांवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असतात. स्थलांतरामुळे या पैलूंमध्ये व्यत्यय येतो, ज्यामुळे आर्थिक अडचणी, सांस्कृतिक क्षय आणि परकेपणा होतो. भारतातील आदिवासी लोकांच्या जीवनावर स्थलांतराचे परिणाम एकंदर समाजशास्त्र, पर्यावरणशास्त्र आणि अर्थशास्त्राच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. आदिवासी जमाती परंपरेने जंगलांमध्ये किंवा दुर्गम भागात वास करत असतात, आणि त्यांची जीवनशैली त्याच पारंपारिक प्रदेशाशी दृढपणे निगडीत असते. त्यामुळे या लोकांचे स्थलांतर अनेक पातळ्यांवर त्यांचे अस्तित्व आणि जीवनप्रणाली प्रभावित करते. मध्य प्रदेश, ओडिशा, झारखंड, छत्तीसगड आणि महाराष्ट्र या राज्यांमध्ये आदिवासी समुदायांची सर्वाधिक संख्या आहे. हे गट पारंपारिकपणे निसर्गाशी सुसंगत राहतात, निर्वाह शेती, शिकार, मासेमारी आणि वन-आधारित क्रियाकलापांवर अवलंबून असतात. तथापि, अलिकडच्या दशकांमध्ये, आदिवासी स्थलांतर ही एक वाढणारी घटना म्हणून उदयास आली आहे, जी मुख्यत्वे निवडीऐवजी त्रासाने प्रेरित आहे. आदिवासींच्या स्थलांतराची मूळ कारणे बहुधा गरिबी, संसाधनांचा अभाव आणि सामाजिक-

आर्थिक दुर्लक्ष यासारख्या प्रणालीगत समस्यांमधून उद्भवतात. विकास-प्रेरित विस्थापन, पर्यावरणाचा ऱ्हास आणि आदिवासी भागात उपजीविकेच्या संधींचा अभाव हे स्थलांतराचे महत्त्वपूर्ण कारण आहेत. या व्यतिरिक्त, तरुण पिढ्यांमधील उत्तम शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि जीवनमानाचा दर्जा या स्थलांतराच्या प्रवृत्तीला आणखी चालना देत आहेत. भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये ध्येय व महत्वाकांक्षेतून अगणित आणि अन्य पर्यायाची उणीव या कारणांमुळे देशातील मध्यमवर्गीय समाज स्थलांतर करतो. आदिवासी इतर भागापेक्षा शैक्षणिक, सामाजिक आणि आर्थिक दृष्ट्या मागासलेले आहेत. ग्रामीण भारतातील आंतरपिढी व्यावसायिक गतिशीलता ही सामाजिक शास्त्रज्ञ आणि धोरण निर्मात्यांना विशेष स्वारस्य असण्याची आणखी काही कारणे आहेत. व्यावसायिक गतिशीलतेचा अभ्यास आर्थिक विकास व आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेने पारंपारिक पद्धतीने उपलब्ध असलेल्या परंतु तुलनेने मर्यादित रोजगाराच्या संधी लक्षात घेता स्थलांतर हि प्रक्रिया गंभीर होताना दिसून येते. भारतातील आंतरपिढी व्यावसायिक गतिशीलतेचे मुख्य साधन म्हणजे शहरी किंवा निमशहरी भागात स्थलांतर त्याच वेळी, भारतातील ६९ टक्के लोकसंख्या अजूनही खेड्यांमध्ये राहत असल्याने, खेड्यांमध्येच आंतरपिढी व्यावसायिक गतिशीलतेची पातळी तपासणे आणि समजून घेणे महत्त्वाचे आहे.काही भागात कृषी व औद्योगिक क्षेत्रात फारशी प्रगती न झाल्याने व तेथील लोकांना रोजगार उपलब्ध नसल्यामुळे आदिवासी लोक हे स्थलांतर करत असतात. त्यामुळे याचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. हा शोधनिबंध स्थलांतरामागील कारणे, त्याचे बहुआयामी परिणाम आणि आदिवासी लोकसंख्येला भेडसावणाऱ्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी धोरणात्मक हस्तक्षेप यांचा शोध घेतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१) आदिवासींच्या स्थलांतराचा अभ्यास करणे.
२) आदिवासींच्या दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाचे अध्ययन करणे.
३) आदिवासीचे स्थलांतर रोखण्यासाठी उपाय योजना सुचविणे.

गृहीतके:

१) आदिवासी कुटुंब हे मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर करतात.
२) जिल्ह्यात पुरेसा रोजगार उपलब्ध नसल्यामुळे मजुरी मिळेल अशा ठिकाणी स्थलांतर होते.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत संशोधनात प्राथमिक व द्वितीय साधन सामग्रीचा वापर केला आहे.प्रस्तुत संशोधनासाठी वेगवेगळ्या माध्यामातून, पुस्तकातून, संशोधनप्रबंध, मासिके, वेबसाईट, लघुशोधप्रबंध यामधून माहिती संकलित करण्यात आलेली आहे.

आदिवासीं विषयी:

भारतातील १०% पेक्षा जास्त आदिवासी लोकसंख्येचे घर असलेल्या महाराष्ट्रात, विशेषत: ठाणे, पालघर, नाशिक, नंदुरबार, धुळे, जळगाव, गडचिरोली, चंद्रपूर आणि अमरावती यांसारख्या जिल्ह्यांतील आदिवासी समुदायांमध्ये लक्षणीय स्थलांतराचा कल दिसून आला आहे. महाराष्ट्रातील आदिवासी स्थलांतर हे "पुश" आणि "पुल" घटकांच्या मिश्रणाने चालते. पुश घटकांमध्ये कमी कृषी उत्पादकता, मूलभूत सेवांमध्ये प्रवेश नसणे, जंगलतोड आणि विकास प्रकल्पांमुळे होणारे विस्थापन यामुळे होणारे आर्थिक संकट यांचा समावेश होतो. उदा. धरणांचे बांधकाम, खाणकाम उपक्रम आणि शहरी विस्तारामुळे आदिवासींच्या जमिनी दूर झाल्या आहेत, ज्यामुळे समुदायांना कामाच्या शोधात स्थलांतरित होण्यास भाग पाडले

आहे. याव्यतिरिक्त, पर्यावरणीय आव्हाने जसे की अनियमित पाऊस आणि मातीची झीज कृषी संकट वाढवते, आदिवासी कुटुंबांना हंगामी किंवा कायमस्वरूपी स्थलांतराकडे ढकलतात. दुसरीकडे, शहरी भागात नोकरीच्या चांगल्या संधी यासारखे घटक आदिवासींना त्यांच्या वडिलोपार्जित घरापासून दूर लोटतात. मुंबई, नाशिक आणि पुणे सारखी शहरी केंद्रे बांधकाम, घरगुती काम आणि कमी पगाराच्या औद्योगिक नोकऱ्यांमध्ये रोजगाराच्या संधी देतात. तथापि, हे स्थलांतर अनेकदा पारंपारिक ज्ञान, सांस्कृतिक ओळख आणि सामुदायिक एकसंधता गमावून बसते. विशेषत: हंगामी स्थलांतराचे दूरगामी परिणाम होतात, ज्यात मुलांचे शिक्षण विस्कळीत, आरोग्यसेवेचा अभाव आणि कामाच्या शोषणाच्या परिस्थितीचा समावेश होतो. या समुदायांसमोरील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आदिवासी स्थलांतराची कारणे आणि परिणाम समजून घेणे महत्त्वाचे आहे.

आदिवासींची स्थलांतराची कारणे:

महाराष्ट्रातील आदिवासींमधील स्थलांतराच्या विविध सामाजिक-आर्थिक आणि पर्यावरणीय चालकांचे विश्लेषण करणे, तसेच या प्रवृत्तीचे व्यापक परिणाम प्रकट करणाऱ्या केस स्टडीवर प्रकाश टाकणे हा या पेपरचा उद्देश आहे. विशिष्ट उदाहरणे आणि सरकारी हस्तक्षेपांचे परीक्षण करून, स्थलांतरण आदिवासी जीवन कसे आकार घेते आणि कसे बदलते यावर एक सूक्ष्म दृष्टीकोन प्रदान करण्याचा प्रयत्न करतो.

आदिवासींच्या स्थलांतराची काही प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे-

१) आर्थिक घटक:

रोजगाराच्या संधीचा अभाव:

आदिवासी जमातीमध्ये रोजगाराच्या अपुऱ्या संधी असल्यामुळे येथील लोकांना रोजगार मिळेल तिथे मजुरी करणे आणि पोटाची खळगी भरणे. हे मुख्य कारण आहे. वनप्रदेश आणि तेथील संसाधने ही आदिम समाजाच्या उपजीविकेचे प्रमुख साधन आहे. वनातून होणाऱ्या उत्पदनावर ते अवलंबून असतात. एकूण त्यांना रोजगाराच्या संधी शोधण्यासाठी स्थलांतराची गरज पडते.

२) पर्यावरणीय घटक:

वारंवार दुष्काळ आणि सिंचनासाठी अपुरा पाणीपुरवठा यामुळे कृषी उत्पादकतेवर परिणाम होऊन शेतकऱ्यांना त्यांचे जीवनमान टिकवणे कठीण होते.मातीची धूप,जंगलतोड आणि जमिनीच्या ऱ्हासामुळे शेतीयोग्य जमिनीची उपलब्धता कमी होते,त्यामुळे शेतकऱ्यांना इतरत्र स्थलांतर करण्यास भाग पडते.

३) सामाजिक घटक:

शिक्षण – ग्रामीण भागात दर्जेदार शैक्षणिक सुविधांचा अभाव कुटुंबाना शहरी भागात जाण्यास भाग पाडते. जिथे त्यांच्या मुलांसाठी चांगल्या शैक्षणिक सुविधा असतील अशा ठिकाणे हे लोक जात असतात.

४) राजकीय घटक:

सरकारी योजनाची अपुरी अंबलबजावणी आणि भ्रष्टाचार विकासाला अडथळा आणतो आणि आणि लोकांना चांगले प्रशासन आणि सार्वजनिक सेवांसाठी आदिवासी जमातीला स्थलांतर करण्यासाठी भाग पडते. जमिनीच्या मालकीवरील वाद आणि आदिवासींसाठी अपुरा जमीन हक्क यामुळे विस्थापन आणि जबरदस्ती स्थलांतर होते.

५) हंगामी स्थलांतर: बरेच आदिवासी लोक हे उस तोडणे,वीटभट्टी आणि इतर उद्योगामध्ये काम करण्यासाठी हंगामी स्थलांतर करतात.

६) अंधश्रध्दा:

अंधश्रध्दा हि आदिवासी समाजापुढील एक प्रमुख समस्या आहे. अज्ञान आणि निरक्षरतेमुळे

अंधश्रद्धा मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते.आदिवासी समाजाच्या रूढी,परंपरा चालीरीती या
पिढ्यानपिढ्या चालत आल्यामुळे आदिवांचा फारसा विकास हा झालेला नाही.

७) दारिद्र्य:

आदिवासी जमातीच्या अत्यल्प गरजा असल्यामुळे त्यांच्याकडे अन्नधान्य साठे, द्रवसंचय,वस्तुसंचय करणे यामागे ते लागत नाहीत. आदिवासी लोक हे अत्यल्प गरजा असल्याने त्यांच्याकडे अन्नधान्य साठे, द्रवसंचय,वस्तूसंचय करणे यामागे ते लागत नाहीत. वस्तुविनिमयाची पद्धत ही देवाण-घेवाणीची असते परंतु कालांतराने बाह्य संस्कृतीतील व्यापारी दुकानदार, सावकार यांचा प्रवेश आदिवासी भागात झाला. त्यामुळे आदिवासींच्या शोषणाला प्रारंभ झाला. जमीनदार, सावकार, मालगुजारदार यांनी आदिवासींच्या जमिनी बळकावल्या. जंगलतोड करून त्यांच्या अर्थव्यवस्थेवर अतिक्रमण केले. यातून आदिवासींची आर्थिक परिस्थिती खालावत गेली. त्यामुळे त्यांचे दारिद्रय वाढले. आजही दारिद्र्याची समस्या कमी झालेली दिसत नाही.

८) आरोग्य:

आदिवासींची आरोग्याची समस्या महत्त्वाची समस्या राहिली आहे. त्यांची ही समस्या त्यांच्या अज्ञान, अंधश्रद्धा, निरक्षरता व आर्थिक मागासलेपण यांच्याशी निगडीत आहे. शुद्ध पाण्याचा अभाव, पाणवठ्यावरील अस्वच्छता, पावसाळ्यात गढुळ पाण्यातून फैलावणारे रोग (उदा. काविळ, डायरिया इत्यादी) इत्यादीमुळे आदिवासींची आरोग्याची समस्या नेहमीच राहिली आहे. जीवनसत्त्वयुक्त आहाराची कमतरता, व्यसनाधीनता, अल्पवयात मुलींचे विवाह, कुपोषण इत्यादी मुळे आदिवासी समाजाच्या आरोग्याचा प्रश्न नेहमीच ऐरणीवर राहिला आहे.

९) शोषणाची समस्या:

आदिवासी हे वर्षानुवर्षे विविध प्रकारच्या शोषणाचे बळी ठरले आहेत. पूर्वी आदिवासींचे शोषण सावकार, मालगुजार यांनी केले. तद्नंतर फिरते व्यापारी, दुकानदार वनखात्यातले अधिकारी यांच्याकडून शोषण झाल्याचे दिसून येते. वस्तू विनिमयाच्या व्यवहारातून आदिवासीची आर्थिक लूट करणे, वारेमाप भावाने वस्तू विकणे, कर्ज देऊन गैरवाजवी व्याज वसूल करणे, बिगार व वेठबिगार करून घेणे असे विविध प्रकार शोषणाचे आढळून येतात.

१०) कुपोषण:

आदिवासी भागात आजही कुपोषणाची समस्या आहे. काही भागात जास्त प्रमाणात तर काही भागात कमी प्रमाणात कुपोषण असले तरी ही समस्या पुर्णतः नाहीशी झालेली नाही. आजही काही आदिवासी भागात कुपोषणामुळे बालमृत्यूचे प्रमाणही आहे. शासनाने आदिवासी भागात पुरविलेल्या आरोग्याच्या सुविधा, माता-बालसंगोपन योजना राबवून दिलेले लक्ष, सकस आहार पुरवठा यामुळे आजही कुपोषणाची समस्या काही प्रमाणात कमी झाली असली तरी कुपोषणाची समस्या आदिवासी समाजाच्या जीवनाचा एक अविभाज्य घटक बनली आहे.

महाराष्ट्रातील आदिवासी:

महाराष्ट्रातील आदिवासी लोकसंख्या वैविध्यपूर्ण आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध आहे, राज्याच्या विविध भागांमध्ये आदिवासींची संख्या लक्षणीय आहे. महाराष्ट्राच्या एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे ९-१०% (अनुसूचित जमाती) आहेत. आदिवासी लोकसंख्येचे मोठे प्रमाण डोंगराळ आणि जंगली प्रदेशात आहे, विशेषतः ठाणे, पालघर, नाशिक, नंदुरबार, धुळे, जळगाव, गडचिरोली, चंद्रपूर आणि अमरावती या जिल्ह्यां मध्ये जास्त दिसून येते.. महाराष्ट्रातील आदिवासी समुदाय प्रामुख्याने उत्तर, पूर्व आणि पश्चिम डोंगराळ प्रदेशात आढळतात, ज्यात

सह्याद्री पर्वतरांगा, सातपुडा पर्वतरांगा आणि विदर्भाच्या काही भागांचा समावेश होतो. पश्चिम महाराष्ट्र आदिवासी वारली, कोकण, कातकरी आणि ठाकर समाजाचा समावेश होतो. उत्तर महाराष्ट्र प्रदेशात भिल्ल आणि पावरांचं वर्चस्व आहे.पूर्व महाराष्ट्रातील आदिवासींमध्ये गोंड, माडिया आणि कोलाम यांचा समावेश होतो, जे विदर्भातील जंगलांशी जवळून जोडले गेले आहेत.

तक्ता क्र.1 महाराष्ट्रातील आदिवासी लोकांचे स्थलांतरचे प्रमाण (जिल्हा निहाय)

जिल्हा	एकूण स्थलांतरित लोक	पुरुष	टक्केवारी (पुरुष)	स्त्रीया	टक्केवारी (स्त्रीया)
नंदूरबार	३,२३,०८६	१,०५,८१३	३२.२%	२,१७,२७३	६७.८%
धुळे	२,३२,०९९	८४,५२३	३७%	१,४७,५७६	६३%
जळगाव	२,५४,७८१	९९,०७९	३९%	१,५५,७०२	६१%
बुलडाणा	४५,३८५	१६,१०५	३५%	२९,२८०	६५%
अकोला	४०,४९४	१३,६३२	३३%	२६,८६२	६७%
वाशीम	३०,९२७	९,६१२	३१%	२१,३१५	६९%
अमरावती	१,११,२६५	३७,५१९	३३%	७३,७४६	६७%
वर्धा	८४,७४७	३३,९७२	४०.१%	५०,७७५	५९.९%
नागपूर	१,३८,५१७	५५,२६३	३९.८%	८३,२५४	६०.२%
भंडारा	३४,४१०	१०,०८०	२९.२%	२४,३३०	७०.८%
गोंदिया	७९,४५३	२२,४६१	२८.२%	५६,९९२	७१.८%
चंद्रपूर	१,८४,३०४	६६,५५९	३६.१%	१,१७,७४५	७३.९%
गडचिरोली	१,७२,१२८	६७,८९२	३९.४%	१,०४,२३६	६०.६%
यवतमाळ	२,१०,७७९	७२,३१५	३४.३%	१,३८,४६४	६५.७%
नांदेड	८८,९१६	२४,०३१	२७%	६४,८८५	७३%
हिंगोली	३५,५८४	७,६१५	२१.४%	२७,९६९	७८.६%
परभणी	१४,५२७	४,०२१	२७.६%	१०,५०६	७२.४%
जालना	१४,९८९	४,३८४	३९.२%	१०,६०५	७०.८%
औरंगाबाद	५८,२२७	२०,४६३	३५.१%	३७,७६४	६४.९%
नाशिक	६,८०,४५९	२,४७,२५६	३६.३%	४,३३,२३४	६३.७%
ठाणे	५,२७,९२६	१,८७,३८८	३५.४%	३,४०,५३८	६४.६%
मुंबई	६,१९६	३,०७५	४९.६%	३,१२१	५०.४%
रायगड	१,०५,०२३	३८,५९३	३६.७%	६६,४३०	६३.३%
अहमदनगर	१,७१,२२८	६३,४४१	३७%	१,०७,७८७	६३%
बीड	१२,८७२	४,१८३	३२.४%	८,६८९	६७.६%
लातूर	१९,०६०	५,५००	२८.८%	१३,५६०	७१.२%
उस्मानाबाद	१३,३३९	४,७०४	३५.२%	८,६३५	६४.८%
सोलापूर	२७,६७६	११,२१७	४०.५%	१६,४५९	५९.५%
सातारा	१८,००५	८,१२४	४५.१%	९,८८१	५४.९%
रत्नागिरी	९,४२१	४,४२६	४६.९%	४,९९५	५३.१%
सिंधुदुर्ग	४,५४२	२,१७०	४७.७%	२,३७२	५१.३%
कोल्हापूर	१४,८०२	६,५७५	४४.४%	८,२२७	५५.६%
सांगली	१०,६०४	४,९४३	४६.६%	५,६६१	५३.४%
पुणे	१,८६,५१६	८०,६३३	४३.२%	१,०५,८८३	५६.८%

(संदर्भ – जनगणना २०११)

वरील सारणीनुसार महाराष्ट्रातील एकूण आदिवासी जमातीपैकी काही जिल्ह्यामध्ये आदिवासीचे स्थलांतर हे मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते. आदिवासींच्या स्थलांतराचा अभ्यास करताना त्यांची स्थलांतराची विविध कारणे हे त्या जिल्ह्यावरून आढळून आले. ठाणे आणि पालघर या जिल्ह्यात स्थलांतराची कारणे हि वेगळी आढळून आली. ठाणे येथे स्थलांतरीत पुरुषाची संख्या ३५% असून स्त्रियांची संख्या एकूण ६४.४% आहे. येथे वारली आणि कातकरींसारख्या आदिवासींना खराब कृषी उत्पन्न आणि स्थानिक रोजगाराच्या संधी नसल्यामुळे हंगामी बेरोजगारीचा सामना करावा लागतो. मुंबई आणि ठाणे शहरांच्या समीपतेमुळे हे जिल्हे हंगामी कामगार स्थलांतराचे केंद्र बनतात. बरेच लोक बांधकाम, घरगुती कामगार आणि औद्योगिक नोकऱ्यांसाठी स्थलांतर करतात. शहरीकरण आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासामुळे जमिनीचे नुकसान आदिवासींना इतरत्र काम शोधण्यास भाग पाडते. तसेच नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासीची स्थिती पावसावर अवलंबून असलेल्या शेतीवर आहे.जे पावसाळ्याच्या अनियमित पद्धती आणि कमी जमिनीची सुपीकता यामुळे अविश्वसनीय आहे. अनेकजण ऊस तोडणीच्या हंगामी कामासाठी महाराष्ट्र आणि गुजरातमधील शेजारच्या जिल्ह्यांमध्ये स्थलांतरित होतात. नाशिकचे वाढणारे औद्योगिक क्षेत्र अर्ध-कुशल किंवा अकुशल कामगारांच्या नोकऱ्या शोधणाऱ्या आदिवासींना आकर्षित करते.

नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासींपैकी एकूण पुरुषांची संख्या ३२.२% आहे तर स्त्रियांचे परमान हे ६८.८% आहे. येथे दारिद्र्य आणि बेरोजगारी या मुख्यत: आदिवासी जिल्हा, भिल्ल आणि पावरांचं निवासस्थान आहे, स्थानिक रोजगाराच्या संधी मर्यादित आहेत, ज्यामुळे हंगामी स्थलांतर होते. वनउत्पादनावरील अवलंबित्व,जंगलतोडीमुळे वनसंपदेची उपलब्धता कमी झाल्याने पारंपारिक उपजीविकेला बाधा आल्याचे दिसून येते. हंगामी मजूर हे अनेक आदिवासी बिगरशेती हंगामात शेती किंवा वीटभट्टी क्षेत्रात काम करण्यासाठी गुजरात किंवा मध्य प्रदेशात स्थलांतर करतात.

धुळे जिल्ह्यातील स्थलांतरीत पुरुषांची संख्या ३७% असून स्त्रियांचे प्रमाण ६३% इतके आहे. धुळे जिल्ह्याच्या आदिवासींना शेतीविषयक समस्या,अल्पभूधारक आणि कमी उत्पादकता आदिवासी शेतकऱ्यांना, विशेषतः भिल्लांना स्थलांतर करण्यास भाग पाडते. कामगारांची हंगामी मागणी हि नंदुरबार प्रमाणेच, ऊस तोडणी आणि नजीकच्या प्रदेशात बांधकाम उद्योग मोठ्या प्रमाणात आदिवासी कामगारांना आकर्षित करतात.

जळगाव जिल्ह्याच्या आदिवासी पुरुषांचे प्रमाण हे ३९% आहे तर स्त्रीयांचे ६१% इतके आहे. ह्या जिल्ह्याच्या बाबतीत असे निदर्शनास आले की कमी कृषी उत्पादकता,पावसावर अवलंबून असलेल्या शेतीवर अवलंबून असलेल्या आदिवासींना अनेकदा पीक अपयशाचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे तात्पुरते किंवा कायमचे स्थलांतर होते. जळगावच्या साखर कारखानदारी आणि जवळपासचे कृषी क्षेत्र कापणी आणि प्रक्रियेसाठी स्थलांतरित मजुरांना आकर्षित करतात.

गडचिरोलीच्या बाबतीत गोंड आणि माडिया जमातींचे लोक हे ३९.४% तर स्त्रियाचे प्रमाण हे ६०.६% आहे. गडचिरोली जिल्हा हा नक्षली हिंसाचाराने प्रभावित आहे. संघर्षामुळे निर्माण होणारी भीती आणि विस्थापन स्थलांतराला कारणीभूत ठरते. मोठ्या प्रमाणावर जंगलतोड आणि खाणकामामुळे उपजीविकेचे पारंपारिक साधन कमी झाले आहे. रोजगाराचा अभाव काही उद्योग आणि मर्यादित कृषी

उत्पन्नामुळे, आदिवासी शहरी केंद्रांमध्ये रोजंदारी मजुरीसाठी स्थलांतर करतात.

चंद्रपूरमध्ये आदिवासी जमातीचे स्थलांतराचे प्रमाण हे पुरुषांचे ३६.१% इतके असून स्त्रींयांचे प्रमाण हे ७३.८ इतके आहे. चंद्रपूरमध्ये स्थलांतराची कारणे ही जिल्ह्यातील खाणकाम आणि औद्योगिक क्षेत्रे (कोळसा खाण, सिमेंट कारखाने) अकुशल नोकऱ्या शोधणाऱ्या आदिवासींना आकर्षित करतात. वनहक्कांचे नुकसान औद्योगिक प्रकल्पांद्वारे वनजमिनींवर अतिक्रमण केल्याने वन अवलंबित्व कमी होते, ज्यामुळे बाह्य स्थलांतर होते. उत्तम शिक्षण आणि आरोग्य सुविधा मिळण्यासाठी आदिवासी जवळच्या शहरांमध्ये जातात.

अमरावतीमध्ये स्थलांतराची संख्या हे ३३% पुरुष असून स्रीयां ह्या ६७% असून तेथील स्थलांतराचे काही कारणे हे या प्रदेशाला वारंवार दुष्काळ आणि अनियमित पावसाचा सामना करावा लागतो. ज्यामुळे कोलामांसारख्या आदिवासींना जगण्यासाठी स्थलांतर करावे लागते. अनेकजण बांधकाम, वीटभट्ट्या किंवा कापूस वेचण्याच्या तात्पुरत्या कामासाठी शहरी भागात किंवा शेजारच्या जिल्ह्यांमध्ये स्थलांतरित होतात. आदिवासी भागात मातीची धूप आणि सिंचन सुविधांचा अभाव यामुळे शेतीची व्यवहार्यता कमी होते, ज्यामुळे आर्थिक विस्थापन होते. स्थलांतरीत एकूण प्रमाणापैकी स्रीयांचे प्रमाण हे अधिक दिसून येते. नाशिक जिल्ह्यात स्थलांतराचे सर्वाधिक प्रमाण आहे.तेथे एकूण संख्या ३६.३% इतकी आहे तर स्रियांची संख्या ६३.७% त्यापैकी पुरुषांपेक्षा स्रियांचे देखील स्थलांतराचे प्रमाण हे जास्त आहे. तसेच नाशिक जिल्हा हा औद्योगिक दृष्ट्या विकसित असला तरी सर्वाधिक स्थलांतराचे प्रमाण हे ह्या जिल्ह्यात दिसून आले. पेठ, सुरगाणा, दिंडोरी तसेच इगतपुरी या तालुक्यातून प्रामुख्याने आदिवासी स्थलांतर हे जास्त प्रमाणात दिसून आले आहे. नाशिक मागोमाग ठाणे,जळगाव, नागपूर,अमरावती,रायगड धुळे ह्या भागात देखील मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर झाल्याचे दिसून येते. तर एकीकडे स्थलांतराचे प्रमाण सांगली,कोल्हापूर,परभणी, बीड ,लातूर, उस्मानाबाद, सिंधुदुर्ग ह्या जिल्ह्यामध्ये प्रमाण फारच कमी प्रमाणात झाल्याचे दिसून आले. ज्या जिल्ह्यामध्ये पुरेसा रोजगार नसल्यामुळे तेथील लोक हे मिळेल तिथे कामासाठी स्थलांतर करतात. स्थलांतराचे अनेक कारणे असले तरी काही उपाय योजना करून स्थलांतर हे काही प्रमाणात रोखण्याचा प्रयत्न करता येऊ शकतो. स्थलांतर रोखण्यासाठी उपाय योजना खालीलप्रमाणे -

स्थलांतर रोखण्यासाठी उपाय योजना:

१) रोजगार निर्मिती:

आदिवासी भागात उद्योग धंद्याची निर्मिती करून रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी **MGNREGS** (महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना) ह्या योजनेची अंमलबजावणी जरी शासनाकडून झाली असली तरी ती आदिवासी लोकांपर्यंत पोहचतच नाही. या योजनेमार्फत रोजगार वाढवला पाहिजे आणि त्यांच्यापर्यंत तो पोहचला पाहिजे.तसेच कृषी,वनीकरण आणि सिंचनासाठी पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यावर भर दिला पाहिजे.

२) कृषी विकास:

आदिवासींचा मुख्य व्यवसाय शेती असून शाश्वत शेतीला प्राधान्य देऊन उत्पादकता वाढवण्यासाठी आणि अन्न सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी सेंद्रिय शेती,फलोउत्पादन आणि कृषी वनीकरण तसेच जलसंधारण प्रकल्प विकसित केले पाहिजे. आदिवासी शेतकरी आणि त्यांच्या उत्पादनाला चांगला बाजारभाव मिळत नसल्यामुळे त्यांचे दारिद्र्याचे प्रमाण हे वाढते आणि परिणामी त्यांना स्थलांतर करण्यास भाग पडते.

३) शिक्षण आणि जागरुकता:

दुर्गम आदिवासी भागात दर्जेदार शिक्षण आणि आदिवासी मुलांना वसतिगृह सुविधा देऊन त्यांच्यात शिक्षणासाठी जागरुकता निर्माण केली पाहिजे. तसेच सरकार कडून राबविल्या जाणाऱ्या मोफत शिक्षणाचा फायदा घेऊन त्यांच्यात जनजागृती निर्माण करून स्थलांतर थांबवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

४) पायाभूत सुविधांचा विकास:

आदिवासी जमात हि मोठ्या प्रमाणावर हे ग्रामीण भागात पाड्यावर राहतांना दिसतात,तेथे रस्त्याची व्यवस्था नसते.दळणवळणाच्या पुरेशा सुविधा नसल्यामुळे अशा भागातून स्थलांतर हे मोठ्या प्रमाणावर होते. तेथील बाजारपेठ,आरोग्य सेवा,आणि शिक्षण, विद्युतीकरण आणि स्वच्छता या प्राथमिक बाबीची पूर्तता करून त्यांचे स्थलांतर हे रोखण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

५) स्थानिक उद्योजकताना प्रोत्साहन:

स्वयंरोजगार योजना राबवून आदिवासींना लघु उद्योग-वित्त आणि अनुदानांद्वारे लघु-उदा . कुक्कुटपालन, दुग्ध व्यवसाय आणि अन्न प्रक्रिया युनिट्स,पशुपालन स्थापन करण्यासाठी प्रोत्साहित केले पाहिजे. सहकारी विकास, स्थानिक संसाधने जसे की पाणी, जंगले आणि कृषी उत्पादनांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी, समान फायदे आणि सामूहिक मालकी सुनिश्चित करण्यासाठी सहकारी तयार केला पाहिजे. आदिवासी पर्यटन प्रकल्प आदिवासी कला, परंपरा आणि नैसर्गिक वारसा दाखवून उत्पन्न मिळवण्यासाठी इकोटूरिझम आणि सांस्कृतिक पर्यटन उपक्रम विकसित-केले पाहिजे.

६) सांस्कृतिक आणि सामाजिक सक्षमीकरण:

आदिवासी संस्कृती जतन करून आदिवासी संस्कृती, कला ,हस्तकला,हातमाग वस्तू आणि सण यांचे जतन करण्यासाठी, समाजामध्ये अभिमान आणि ओळख निर्माण करण्यासाठी आदिवासींना चालना देऊन त्यांचे समर्थन केले पाहिजे. सामुदायिक एकत्रीकरण,स्थानिक गरजा आणि परंपरांशी सुसंगतता सुनिश्चित करण्यासाठी आदिवासी नेत्यांना विकास कार्यक्रमांच्या नियोजन आणि अंमलबजावणी केली तर नक्कीच त्यांना फायदा होईल.

निष्कर्ष:

आदिवासींच्या स्थलांतराचा अभ्यास करताना मला काही बाबी निदर्शनास आल्या आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय घटकांचा गुंतागुंतीचा परस्परसंवाद असून औद्योगिक आणि पायाभूत सुविधांच्या प्रकल्पांमुळे दारिद्र्य, कृषी संकट, जंगलतोड आणि विस्थापन यासारखे घटक आदिवासी समुदायांना इतरत्र उपजीविका शोधण्यास भाग पाडतात. त्याच बरोबर, रोजगाराच्या संधी देणाऱ्या शहरी केंद्रांचा ओढा आदिवासींना अकुशल श्रमिक बाजारपेठांमध्ये आकर्षित करतो, ज्यामुळे अनेकदा शोषण आणि सांस्कृतिक ओळख नष्ट होते. स्थलांतराचा आदिवासी समुदायांवर खोलवर परिणाम होतो, पारंपारिक उपजीविका, शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि सांस्कृतिक सुसंवाद यामध्ये व्यत्यय येतो. हंगामी स्थलांतर पद्धतीमुळे आर्थिक अस्थिरता निर्माण होते, कुटुंबांना कामाची कठोर परिस्थिती आणि शहरी वातावरणात सामाजिक वागणुकीचा सामना सहन करावा लागतो. शिवाय, वनसंपत्तीची घट आणि जमिनीपासून दूर राहणे आदिवासींच्या जीवनाचा पायाच खराब करते. तथापि वनहक्क कायद्याची अंमलबजावणी, वारली चित्रकलेसारख्या आदिवासी कला प्रकारांना प्रोत्साहन आणि आदिवासींच्या गरजांनुसार कौशल्य-विकास कार्यक्रम यासारख्या सरकार, स्वयंसेवी संस्था आणि समुदाय-आधारित संस्थांनी केलेल्या प्रयत्नांमुळे काही प्रमाणात जरी दिलासा मिळाला असेल तरीही, स्थलांतराची मूळ कारणे शोधण्यात हे उपक्रम खंडित आणि अपुरे राहिलेले दिसून आले. आदिवासी

स्थलांतराचे परिणाम कमी करण्यासाठी, शासनाने आदिवासी भागात शाश्वत उपजीविकेच्या संधी निर्माण करण्यावर भर दिला पाहिजे. शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि पायाभूत सुविधांमधील गुंतवणूक आदिवासी समुदायांना सक्षम बनवू शकते आणि हंगामी स्थलांतरावरील त्यांचे अवलंबित्व कमी करू शकते. त्यांची सांस्कृतिक आणि आर्थिक स्वायत्तता जपण्यासाठी जमीन आणि वन हक्कांच्या अंमलबजावणीला बळकटी देणे देखील महत्त्वाचे आहे.शेवटी, आदिवासी स्थलांतराची गतिशीलता समजून घेणे फार म्हत्वाचे आहे. आदिवांसीचे स्थलांतर रोखण्यासाठी शासनाद्वारे चालविलेल्या जाणाऱ्या योजना ह्या त्यांच्या पर्यंत पोहचत नाही असे दिसते. शासनाने त्यांच्या पशुपालन,कुक्कुटपालन,आरोग्य सेवा,शिक्षण तसेच त्यांच्या हस्तकला कौशल्यला वाव देऊन त्यांना रोजगाराची संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे. आदिवासी समाजामध्ये जनजागृतीचा अभाव असल्यामुळे काही योजना ह्या त्यांच्या पर्यत ह्या पोहचल्या नसल्यामुळे त्यांना पोटाची खळगी भरण्यासाठी स्थलांतर करावे लागते.माझ्या संशोधनातून मला आढळून आलेल्या स्थलांतराची निष्कर्ष मी ह्या ठिकाणी मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संदर्भ सूची:

१) डॉ.गोविंद गारे – आदिवासींच्या समस्या,विचार आणि विश्लेषण
२) डॉ.गोविद गारे- आदिवासी प्रश्न
३) जनगणना अहवाल – २०११
४) प्रा.गौतम निकम – आदिवांसीनच्या समस्या एक अभ्यास
५) डॉ.डी.जी.पाटील – नंदुरबार जिल्ह्यातील स्थलांतरीत आदिवासी श्रमिकांच्या समस्या (Volume 5 ISSN-2249-894X)
६) Socio-Economic Development of Tribal Population in Maharashtra ISSN 2249-894X Volume - 5 | Issue - 1
७) ISSUES AND CHALLENGES OF TRIBAL HIGHER EDUCATION: A STUDY OF NANDURBAR DISTRICT, MAHARASHTRA ISSN NO: 0776-3808
८) TRIBAL RESEARCH BULLETIN Vol. XVIII No.2 Sept,1996.